

Małgorzata Kowalczyk

Granice XIII-wiecznej kasztelanii raciąskiej na Pomorzu Wschodnim

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica 8, 97-110

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Kowalczyk

GRANICE XIII-WIECZNEJ KASZTELANII RACIAŃSKIEJ
NA POMORZU WSCHODNIM

Ustrój terytorialny Pomorza w okresie od VI do XII w. odtwarzany jest przez historyków metodą retrogresji głównie w oparciu o pochodzące z XIII i XIV w. źródła pisane, toponomastyczne oraz o wyniki badań archeologicznych. Obraz zrekonstruowany na podstawie tych materiałów ma charakter hipotetyczny¹. Opracowania te upatrywały w podziałach administracyjnych i terytorialnych wczesnofeudalnych państewek pomorskich oraz państwa krzyżackiego zachowanie się pierwotnego układu sieci osadniczej oraz dawnego ustroju plemiennego. Badania osadnicze ograniczają jednak ten stosunek bezpośredniej zależności, szczególnie w odniesieniu do plemiennego ustroju terytorialnego przekształconego w państwo wczesnofeudalne, które rozbudowując strukturę administracyjną dostosowywało ją do potrzeb powstających nowych założeń społeczno-politycznych. Szczególnie uwidacznia się to zjawisko w strukturze organizacji kościelnej, której formami były parafie, dekanaty i diecezje oraz ich powiązania z podziałem terytorialnym administracji państwowej na okręgi grodowe i kasztelanie.

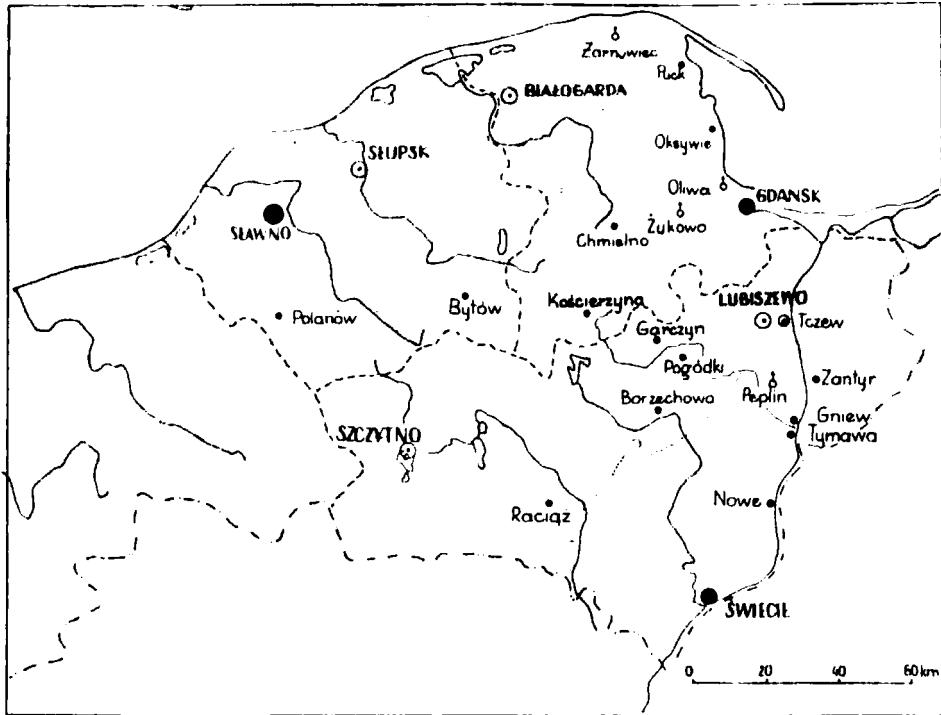
Przed wytworzeniem się organizacji kasztelańskiej na Pomorzu występowała zapewne wieloplemienna organizacja terytorialna, której punktem wyjścia mogły być małe plemiona i odpowiadające im tzw. „małe ziemie” jako jednostki osadnicze².

Od IX do XII w., w związku z politycznym rozdrobnieniem kraju, nastąpiło zagęszczenie sieci grodów i osadnictwa otwartego. W ciągu

¹ Prokursorem tego typu badań odnośnie do Pomorza był F. Curschmann, *Die Landeseinteilung Pommerns im Mittelalter und die Verwaltungseinteilung der Neuzeit*, „Pommersche Jahrbücher” 1911, t. XII, s. 161 i n.; por. też K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII—XIII wieku*, Poznań 1960; G. Labuda, *Ustrój terytorialny i społeczny słowiańskiej i pruskiej ludności Pomorza we wczesnym średniowieczu (VI—XII wiek)*, [w:] *Historia Pomorza*, Poznań 1969, t. I, cz. 1, s. 278—280.

² Tenże, *Ustrój terytorialny i polityczny Pomorza słowiańskiego*, [w:] *Historia Pomorza*, s. 292 i n.

XI w. ukształtowała się na Pomorzu władza książęca, a system organizacji grodowej i jej naczelnicy podlegał władzy jednego księcia. Podbój Pomorza w latach 1113—1123 doprowadził do zjednoczenia poli-

- — — granica Pomorza
- - - - - granice księstw pomorskich
- granice kasztelanii naczelnych
- stolice księstw pomorskich
- ⊙ naczelne grody kasztelańskie
- ⊕ klasztory
- inne miejscowości

Rys. 1. Księstwo gdańskie, słupsko-sławieńskie i świeckie w pierwszej połowie XIII w. (wg K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII—XIII wieku*, Poznań 1960)

tycznego tego terytorium pod władzą miejscowych dynastii, nastąpiła stopniowa likwidacja dużej ilości dawnych grodów i stworzenie nowego podziału terytorialnego opartego o system kasztelanii,

Od schyłku XII w. teren Pomorza Wschodniego obejmowały trzy księstwa: gdańskie, słupsko-sławińskie i świeckie (rys. 1). Kasztelania raciańska prawdopodobnie wchodziła w skład księstwa świeckiego, którego granice hipotetycznie zrekonstruował G. Labuda zestawiając zasięgi poszczególnych diecezji i kasztelanii³. Ustalił on, iż od wschodu (Prusy i Ziemia Chełmińska) księstwo to oddzielała Wisła, od południa kasztelania wyszogrodzka, rzeki Kamionka i Dobrzyńka aż do Gwdy i Czarnej, gdzie graniczyła z księstwami sławińskim i gdańskim. Księstwo świeckie w XIII w. stanowiły dzielnice lubiszewska i świecka. W skład tej ostatniej wchodziły: kasztelania świecka, raciańska z grodem w Raciażu i szczycieńska z grodem w Szczycnie.

Pod względem kościelnym Pomorze zostało podzielone między archidiecezję gnieźnieńską oraz diecezję wrocławską i kamińską. W pierwszej połowie XIII w. na skutek podbojów Świętopełka terytorium, na którym leżała m. in. kasztelania raciańska, odłączono od diecezji kamińskiej i przyłączono do pomorskiej części archidiecezji gnieźnieńskiej⁴.

Przy odtwarzaniu przypuszczalnych granic kasztelanii pomorskich wykorzystywano w miarę możliwości bezpośrednio dane źródłowe dotyczące przynależności administracyjnej i politycznej poszczególnych miejscowości, zasięgi terytorialne parafii, nazwy osad w nadaniach posiadłości duchownych czy świeckich oraz zasięgi późniejszych jednostek administracyjnych kościelnych i państwowych.

Autorem hipotezy, iż kasztelania raciańska miała się wyodrębnić w latach 1226—1236, był E. Bahr⁵. Uważał on, że przed tą datą obszary na południe od Brdy wchodziły w skład kasztelanii nakielskiej zarządzanej przez książąt wielkopolskich. W trzecim dziesięcioleciu XIII w. ziemie te zostały zdobyte przez Świętopełka i wówczas doszło do powstania kasztelanii raciańskiej i szczycieńskiej. Tezę swoją E. Bahr opierał o przebieg podziałów kościelnych. Cezura ta wydaje się być jednak słabo ugruntowana zarówno w świetle źródeł pisanych, jak i archeologicznych.

³ Tenże, *Ustrój społeczno-polityczny w XII i na początku XIII wieku*, [w:] *Historia Pomorza*, s. 391—392. Por. też: F. Duda, *Rozwój terytorialny Pomorza polskiego*, Kraków 1909, s. 160; T. Silnicki, *Organizacja archidyaconatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 94—95; J. Spors, *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławińsko-Słupskiego XII—XIV w.*, Słupsk 1979, s. 28.

⁴ Silnicki, *op. cit.*; J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu*, Lwów 1929, s. 20; por. też: Labuda, *Ustrój społeczno-polityczny...*, s. 394—395.

⁵ E. Bahr, *Die Verwaltungsgebiete Ostpommerns zur herzoglichen Zeit (bis 1309)*, „Altpreussische Forschungen” 1938, nr 15, s. 171—234.

Ustalenie dokładnych granic terytorium kasztelanii raciańskiej narażać wiele trudności. Wiadomości, którymi dysponujemy, nie określają granic tego obszaru. Podobne problemy występują przy próbach określenia zasięgów innych kasztelanii pomorskich. Rekonstrukcje tych terytoriów odbywają się częściowo w oparciu o miejscowości wymienione w źródłach pisanych, a związane wyraźnie z obszarem danej kasztelanii. Są to dane najpewniejsze. Ze względu na ubóstwo źródeł współczesnych przy ustalaniu granic jednostek terytorialnych, jakimi były kasztelanie, podjęto próbę oparcia się na danych z okresów późniejszych, co do których baza źródłowa jest znacznie bogatsza. Dowiedziono (E. Bahr, K. Ślaski), iż zasięgi okręgów kasztelańskich zachowały się częściowo w obwodach komturskich i wójtowskich, pochodzących z czasów krzyżackich, a również i w podziałach kościelnych na parafie i dekanaty. Szczególne znaczenie miały tu granice kościelne, ponieważ terytorialna organizacja kościoła we wczesnym średniowieczu była jedną z form władzy politycznej, zarazem były to granice najbardziej stabilne i najlepiej udokumentowane w źródłach. Na przykład podział na diecezję gnieźnieńską i wrocławską utrzymał się bez zmian przez cały wiek XIII i przetrwał zabór krzyżacki. Granice jednostek kościelnych niższego rzędu, takich jak dekanaty, często opierały się o zasięgi kasztelanii, czy opoli. I tak obszar dekanatu tucholskiego odpowiadał prawdopodobnie granicom administracyjnym dawnej kasztelanii raciańskiej. Granice dekanalne są bardziej pomocne przy ustalaniu zasięgów kasztelanii, gdyż podziały krzyżackie przeprowadziły wiele zmian w stosunku do podziałów wcześniejszych. Według E. Bahra granice dekanatów Pomorza Gdańskiego oparły się dokładnie o przebieg podziałów na kasztelanie i opola⁶.

Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej argumenty pomocne przy ustalaniu przypuszczalnych granic kasztelanii pomorskich, a w tym raciańskiej, należy pamiętać, iż ustalone na tych podstawach obszary są hipotetyczne i w wyniku przyszłych badań mogą ulec korekcie. Nie wszyscy jednak historycy są zwolennikami tego typu badań. Przedstawicielem grupy przeciwników jest J. Natanson-Leski, który przyznaje istnienie kasztelanii raciańskiej, jednak nie podejmuje się określenia jej granic, ponieważ źródła późniejsze uznaje za zbyt niepewne do wykorzystania w tym celu, a poza tym uważa, iż granice kościelne na Pomorzu nie mają związku z dawnymi podziałami⁷. Autor nie uzasadnia bliżej swego stanowiska, jednak wydaje się, iż nie należy rezygnować z metody retrogresywnej, jeśli choć w przybliżeniu istnieje

⁶ Tamże, s. 179—225.

⁷ J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 313, 346.

możliwość ustalenia granic terytorialnych, nawet gdyby w przyszłości należało zmienić uprzednie hipotezy.

Przeciwnikiem badań retrospektywnych przeprowadzonych przez E. Bahra i K. Ślaskiego jest również K. Buczek, uważając je za dążność do stworzenia za wszelką cenę obrazu podziałów terytorialnych, pomimo braku źródeł współczesnych⁸. Stwierdza on, iż w miarę przybywania nowych kościołów i rozwoju osadnictwa sieć parafialna szybko się przekształcała, a podział na dekanaty dostosowywano do sieci parafii. Podziały te wg K. Buczka nie miały nic wspólnego z podziałami na kasztelanie czy powiaty. Z powodu braku materiałów źródłowych dla XII—XIII w. należałoby się jedynie ograniczyć do przeanalizowania wzmianek źródłowych o poszczególnych jednostkach terytorialnych, nanieść na mapy ich ośrodki, a granice ich odtworzyć w całości lub na pewnym odcinku tylko w tych przypadkach, gdy dysponujemy współczesnymi i bezpośrednimi danymi, a nie informacjami o podziałach kościelnych czy późnych administracyjnych i majątkowych.

Nie wszyscy historycy podzielają opinię K. Buczka w tej sprawie. S. Zajączkowski nie umniejszając znaczenia wniosków opartych na przekazach źródeł pisanych uważa, iż podziałów kościelnych nie można pomijać, gdyż opierają się one na granicach dawnych terytoriów plemiennych⁹. Podobnego zdania jest także J. Spors¹⁰ uważając, iż zarówno organizacja terytorialna, jak i kościelna na Pomorzu Gdańskim ukształtowały się w odmiennych warunkach niż na przykład w Wielkopolsce i Małopolsce. Pierwsze kościoły pomorskie i Polski kontynentalnej tworzone przy grodach kasztelańskich mając na uwadze względy osadnicze — stąd powstająca organizacja kościelna nawiązywała do istniejącej organizacji grodowej, tworząc okręgi parafialne obejmujące po kilka lub kilkadziesiąt wsi. Według J. Sporsa zasięg terytorialny parafii pokrywał się z najstarszymi zespołami osadniczymi, a tym samym i z istniejącymi wówczas jednostkami terytorialnymi. Na Pomorzu Gdańskim istniały kościoły o dużych okręgach parafialnych, a nowe parafie powstawały w wyniku ich wewnętrznego podziału. Wytworzone w ten sposób parafie o nieregularnych (niegwiaździstych) kształtach zdaniem tego autora ukazują pierwotny zasięg parafii macierzystych i kierunki późniejszej ekspansji osadniczej przekraczającej rubież wcześniejszego osadnictwa. W związku z tym granice parafialne Pomorza Gdańskiego bardziej niż na innych terenach są przydatne przy

⁸ K. Buczek, *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1970, t. XXXV, z. 3—4, s. 137—157.

⁹ S. Zajączkowski, *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź 1951, s. 14.

¹⁰ Spors, *op. cit.*, s. 170—173.

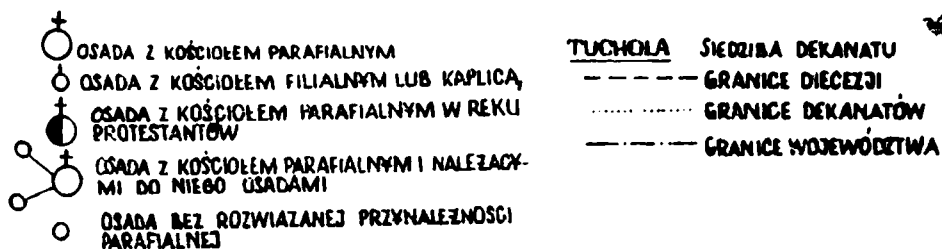
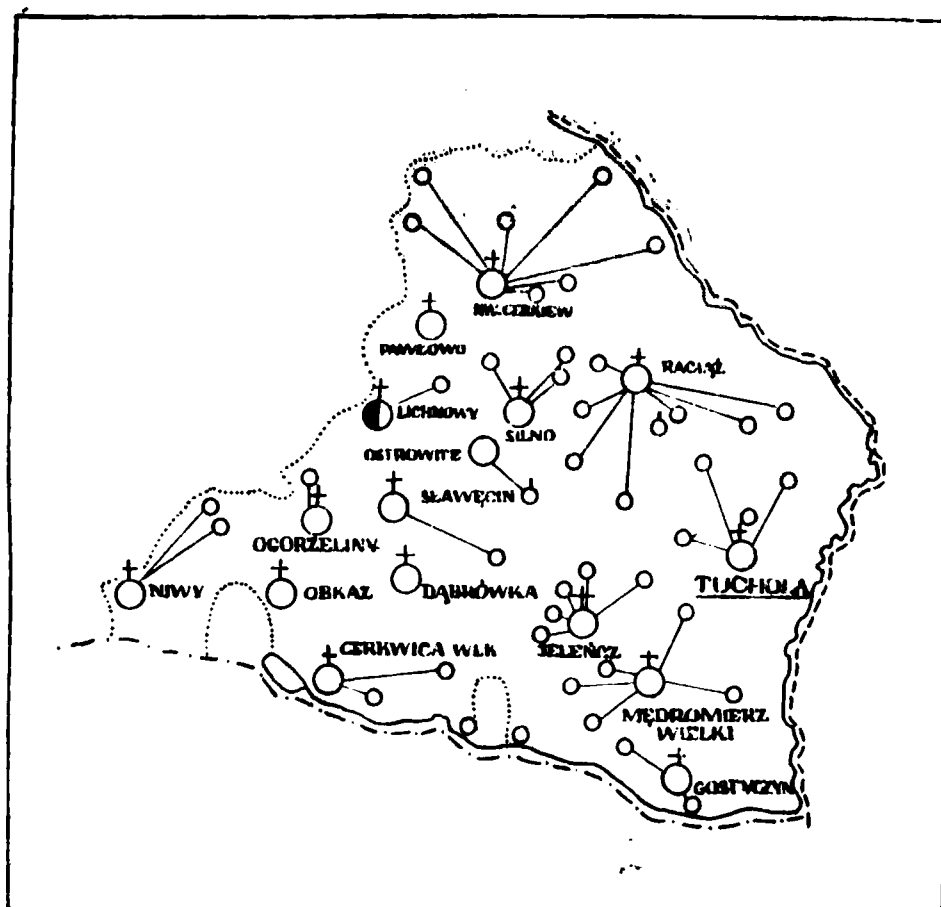
rekonstrukcji pierwotnych podziałów administracyjnych i skupisk osadniczych.

Podsumowując przedstawione tu poglądy dotyczące odtwarzania podziałów państwowo-terytorialnych na podstawie zasięgu jednostek kościelnych należałoby stwierdzić, iż dotychczasowe próby rekonstrukcji terytorialnej organizacji kasztelańskiej natrafiają na tak znaczne utrudnienia, że błędem byłoby odrzucać definitywnie dane z okresów późniejszych, które przecież w pewnym stopniu mogą służyć do przypuszczalnego odtworzenia zasięgów dawnych jednostek terytorialnych. Oczywiście z danych tych należy korzystać z dużą ostrożnością, a rozpatrując źródła współczesne i wiadomości z okresów późniejszych z uwzględnieniem warunków naturalnych, które w znacznym stopniu miały wpływ na wykształcenie się granic terytorialnych, wydaje się słusznym podjęcie przez K. Ślaskiego próby ustalenia przypuszczalnego zasięgu kasztelanii raciąskiej przy wykorzystaniu granic administracji kościelnej. W niniejszym artykule oparto się na ustalonych przez niego granicach.

W celu przedstawienia genezy podziałów terytorialnych koniecznym było przeprowadzenie kontrontacji procesów rozwojowych z okresu poprzedzającego powstanie państwa pomorskiego z wiadomościami z późnego średniowiecza¹¹. Za chronologiczny punkt wyjścia K. Ślaski przyjął czas powstawania kasztelanii w ramach wczesnofeudalnej państwowości pomorskiej do momentu zastąpienia ich w XIV w. przez inne formy administracyjne. Porównując nieliczne dane źródłowe z XIII w. z XVI-wiecznymi podziałami kościelnymi K. Ślaski doszedł do wniosku, że granice dekanatu tucholskiego najprawdopodobniej odpowiadały granicom dawnej kasztelanii raciąskiej. Pomocną okazała się tu mapa sieci parafialnej województwa pomorskiego okręgu bytowskiego i łęborskiego w drugiej połowie XVI w., opracowana przez M. Biskupa i A. Tomczaka (rys. 2)¹². Granice interesującego nas obszaru w znacznej mierze podyktowane były warunkami naturalnymi, w tym przepadku rzekami i lasami. I tak granicę południową kasztelanii stanowić mogła dolina rzeki Kamionki, dzieląca jednocześnie Pomorze od Wielkopolski. Granicę wschodnią i północno-wschodnią od strony Zaborów wyznaczała Brda wraz z lasami jej doliny, łączącymi się ze ścianą Borów Tucholskich. Granica zachodnia oddzielała kasztelanię raciąską od szczycieńskiej a wytyczały ją — według K. Ślaskiego — wsie graniczne

¹¹ Ślaski, *op. cit.*, s. 8.

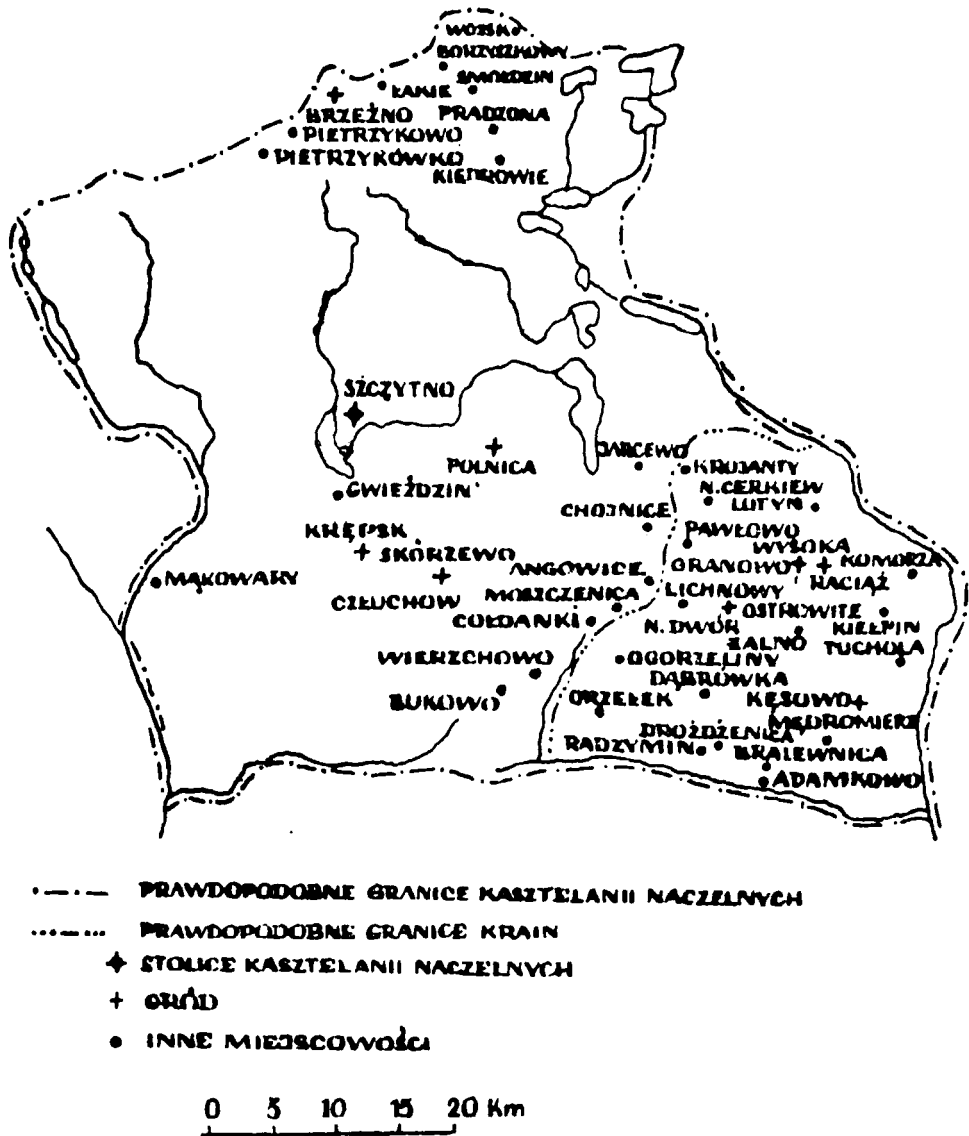
¹² M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955, s. 73.

Rys. 2. Sieć parafialna dekanatu tucholskiego w drugiej połowie XVI w. (wg M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955)

dekanatu tucholskiego: Zarzecze, Jeziorki, Kłodawa, Krojanty, Nowa Cerkiew, Pawłowo, Granowo, Lichnowy i Nowydwór (rys. 3).

W podanym tu przypuszczalnym zasięgu kasztelanii raciańskiej granice południowa i wschodnia wyznaczone są granicami naturalnymi,

Rys. 3. Granice kasztelanii raciborskiej i szczyńskiej (wg Ślaski, *op. cit.*)

natomiast pozostałe odtworzono na podstawie podziałów kościelnych z XVI w.

Badania nad zagadnieniem kasztelanii jako ośrodków administracji wojskowej, sądowej i gospodarczej doprowadziły do wyodrębnienia przez historyków kilku ich rodzajów. S. Arnold podzielił kasztelanie

na 2 grupy: terytorialne — obejmujące całą ludność zamieszkującą określone terytorium — i nieterytorialne, czyli grody wojskowe budowane w celach obronnych na pograniczach państwa i dzielnic¹³. Z. Wojciechowski dzielił grody kasztelańskie na stare i nowe, z tym, że ostatnie uważał za typowo militarne, bez konieczności istnienia zorganizowanej kasztelanii¹⁴. Według K. Ślaskiego w XII i XIII w. na Pomorzu występowały kasztelanie naczelne i podlegające im kasztelanie zależne, utworzone w XIII w. podczas rozdrobnienia feudalnego¹⁵. W zasauzie wszystkie te podziały opierają się na podstawowym wzorcu S. Arnolda. K. Buczek uznaje organizację naczelnych grodów kasztelańskich, którym podlegać mogła pewna liczba jednostek niższego rzędu¹⁶. Odmawia on charakteru terytorialnego kasztelaniam nowym (por. Z. Wojciechowski) z wyjątkiem tych, które powstały na miejsce zlikwidowanych grodów starych. Bywały one również ośrodkami włości i dworów książęcych, mogły też strzec ważniejszych przepraw, komór celnych i targów¹⁷. W swej najnowszej pracy J. Spors nie podziela poglądów o istnieniu odrębnych rodzajów kasztelanii na Pomorzu Gdańskim w XII—XIII w. Rozważa on prawdopodobieństwo, iż istniejące wówczas ośrodki kasztelańskie miały charakter terytorialny i były równorzędne pod względem administracyjnym¹⁸. Wyróżnia natomiast ich podział chronologiczny dzieląc je na pierwotne (stare), powstałe w XII w., i nowe, utworzone w drugiej połowie XIII w.

W podziałach administracyjnych XIII-wiecznego Pomorza Wschodniego wymienia się kasztelaniją raciańską, która wraz z kasztelaniją szczycieńską obejmowała środkowe i południowo-zachodnie pogranicze Pomorza z Wielkopolską. W dotychczasowej literaturze przedmiotu istnieje duża rozbieżność poglądów odnośnie do tego, czy okręgi te tworzyły dwie odrębne kasztelanie, czy jedną naczelną ze stolicą w Szczytnie lub jedną kasztelaniją terytorialną z ośrodkiem najpierw w Raciażu, a po jego zniszczeniu w 1256 r. w Szczytnie.

Autorem teorii o dwóch niezależnych kasztelaniami, raciańskiej i szczy-

¹³ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej* (w. XII—XIII), [w:] *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 241.

¹⁴ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. I, Kraków 1933, s. 609—612.

¹⁵ Ślaski, *op. cit.*, s. 17, 226.

¹⁶ Buczek, *op. cit.*, s. 141.

¹⁷ Tenże, *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny” 1970, R. LXXVII, z. 1, s. 8—9.

¹⁸ Spors, *op. cit.*, s. 373.

cińskiej, był E. Bahr¹⁹. Według K. Ślaskiego natomiast terytorium obejmujące kasztelanię raciąską i szczycieńską tworzyło jedną kasztelanię naczelną — szczycieńską, w której Raciąż i Szczytno, jako okręgi grodowe wraz z okolicami, tworzyły dwie krainy (odpowiednik nazwy „opole”). K. Ślaski za S. Arnoldem definiuje ten pogląd następująco: „pomorskie kasztelanie naczelne dzieliły się pod względem geograficznym na okręgi niższego rzędu, odpowiadające w przybliżeniu wspólnotom terytorialnym z X wieku -- czyli krainy”²⁰. Za czynnik decydujący w ukształtowaniu się krain uznaje stopień rozwoju gospodarczego z uwzględnieniem warunków geograficznych. Pewne znaczenie miały także miejscowe stosunki społeczne i polityczne. Definicja ta zgodna jest ze stosowanym podziałem na kasztelanie składające się z kilku krain (opoli) z tym, iż traktuje się kasztelanię szczycieńską i raciąską odrębnie. Podział swój K. Ślaski uzasadnia stwierdzeniem, iż źródła pomorskie nie wymieniają żadnego kasztelana raciąskiego, mimo wzmianek o samej kasztelanii, podczas gdy wyliczają kilku kasztelanów szczycieńskich²¹. Gdyby jednak gród i okręg Raciąża nie pełnił funkcji kasztelanii, tylko jako kraina czy opole podlegał zwierzchniej władzy Szczytna, dokumenty nie nazywałyby tego okręgu „castellania de Racenze”.

Z kolei K. Buczek jest zwolennikiem trzeciej wersji, czyli istnienia jednej kasztelanii terytorialnej z siedzibą początkowo w Raciążu, a potem w Szczytnie, jednak z zachowaniem nadal dystryktu raciąskiego ze względu na rozległość i silne zalesienie tej części Pomorza Gdańskiego²². O jednej kasztelanii z dwoma okręgami grodowymi mówi również J. Spors, z tym, że nie uznaje naczelnego znaczenia Szczytna w sto-

¹⁹ B a h r, *op. cit.*, s. 220. O dwóch kasztelaniach mówią m. in. Labuda, *Ustrój społeczno-polityczny...*, s. 395, 547; S. Mielczarski, *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego od VII wieku do 1945 r.*, Gdańsk 1978, s. 36; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X—XIII wiek)*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975, s. 152, przyp. 40; E. Rozenkranz, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962, s. 21.

²⁰ Ś l a s k i, *op. cit.*, s. 227.

²¹ K. Ślaski niesłusznie twierdzi, iż brak wzmianek źródłowych o kasztelanach raciąskich. Kronika Wielkopolska przy opisie zdobywania i zniszczenia w 1256 r. grodu w Raciążu przez Wielkopolan podaje, iż w czasie natarcia książę Przemysław wziął do niewoli kasztelana Sokola. Prócz kasztelana przekaz wymienia także wojskiego i chorążego. Pierwsza wzmianka o kasztelanie szczycieńskim pochodzi natomiast z 1275 r. i nie dotyczy bezpośrednio tej kasztelanii, tylko posiadłości w granicach kasztelanii raciąskiej (wieś Dąbrówka), a więc dane o kasztelanie raciąskim są o 19 lat starsze.

²² B u c z e k, *op. cit.*, s. 151.

sunku do Raciąża. Uważa on, że pierwotnym ośrodkiem kasztelańskim był Raciąg, a później Szczytno²³.

Porównując warunki geograficzne i osadnicze terenów podległych kasztelaniami (wg K. Ślaskiego krainom) raciańskiej i szczycieńskiej podsumowanie ich wypada na korzyść Raciąża. Sam K. Ślaski mówi, iż okolice Szczytyna były jednym z najslabiej zaludnionych regionów Pomorza Gdańskiego, przeciwstawiając mu znaczne zasiedlenie okolic Raciąża (por. rys. 3)²⁴. Obszar kasztelanii szczycieńskiej prawie cały pokryty był lasami, rozwój rolnictwa był ponadto utrudniony ze względu na nieurodzajne gleby. Znaczenie gospodarcze ośrodka raciańskiego podnosił przebiegający przezeń szlak handlowy (*via magna*), biegnący z Wielkopolski przez Konin i Kamień, wymieniony w 1225 i 1273 r.²⁵ Stąd też teza K. Ślaskiego o istnieniu naczelnej kasztelanii szczycieńskiej i podlegającej jej krainie raciańskiej i szczycieńskiej wzbudza wątpliwości. Wydaje się, iż specyficzne warunki naturalne oraz strategiczne usytuowanie na granicy Pomorza z Wielkopolską stworzyło konieczność utworzenia dwóch odrębnych kasztelanii zarówno ze względów politycznych, jak i gospodarczych, sprawujących władzę administracyjną pod ogólnym nadzorem panującego księcia pomorskiego i wyznaczonych przez niego dostojników w osobie kasztelanów i podległych im urzędników. Taki stan rzeczy przetrwał aż do XIV w., czyli do zaboru krzyżackiego, kiedy to miejsce Raciąża zajęła rozwijająca się Tuchola, a Szczytyna Człuchów, które stały się ośrodkami utworzonych przez Krzyżaków komturii.

Wracając do zagadnienia terytorialności kasztelanii na szczególną uwagę zasługuje tu jeszcze pogląd A. Gąsiorowskiego, który na podstawie XIII-wiecznych źródeł wielkopolskich stwierdza, że szereg kasztelanii powstawał w tym czasie w związku z aktualnymi potrzebami militarnymi zagrożonego terytorium. Istniejący gród często podnoszono do rangi kasztelańskiego, a ludność zamieszkała w jego pobliżu była zobowiązana do świadczeń na jego rzecz²⁶. Nie jest wykluczone, że Raciąg i Szczytno, jako położone na pograniczu wielkopolsko-pomorskim, mogły pełnić taką funkcję.

²³ Spors, *op. cit.*, s. 300.

²⁴ Ślaski, *op. cit.*, s. 214, 219.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, nr 116, 1225 r. wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1867, *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach, Danzig 1882, nr 259, 1273 r.

²⁶ A. Gąsiorowski, *Uwagi o mniejszych kasztelaniami wielkopolskich XIII—XIV w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1967, t. XIX, z. 1, s. 73—74, 89.

Wydaje się, iż ostatecznie spór ten mogłoby rozstrzygnąć przeprowadzenie, podobnie jak w Raciążu, badań archeologicznych w Szczytnie. Pograniczny charakter kasztelanii raciąskiej wskazuje, iż sam Raciąż mógł spełniać rolę grodu strażniczego i z taką funkcją możnaby wiązać powstanie tej kasztelanii. Stąd wyłumaczalne mogą się wydawać niewielkie rozmiary jej terytorium (ok. 670 km²), co było słuszne ze względów organizacyjnych, bowiem większemu obszarowi gród nie mógłby zapewnić należytego bezpieczeństwa.

Ryzykowne wydają się być natomiast rozważania odnośnie do zależności Raciąża od Szczytna względnie jego starszeństwa, ponieważ ze źródeł pisanych to nie wynika. Dlatego tylko dalej kontynuowane badania archeologiczne mogą dać odpowiedź na te pytania²⁷. Na przykład jeśli chodzi o ramy chronologiczne funkcjonowania kasztelanii w Raciążu badania wykopaliskowe dały konkretną odpowiedź — ustalono początek i koniec funkcjonowania grodu. Dostępne źródła pisane potwierdzają istnienie grodu i kasztelanii w latach 1256—1300. Natomiast wzmianki od 1305 r. mówią tylko o wsi Raciąż i odnoszą się do osady leżącej ok. 5 km na południowy wschód od grodziska²⁸. Ostatnia wzmianka źródłowa o kasztelanii pokrywa się czasowo z końcem egzystencji grodu zniszczonego drugim pożarem (pierwszy w 1256 r. — spalanie grodu przez Wielkopolan²⁹), mogło to nastąpić między rokiem 1300 a 1305. Warstwy kulturowe grodziska nie zawierają bowiem materiałów, które by jednoznacznie wskazywały na istnienie grodu w wieku XIV. Odnośnie do początków jego funkcjonowania analiza układu warstw kulturowych i ich zawartości wskazuje, iż gród mógł najprawdopodobniej powstać w drugiej ćwierci XIII w. Tak więc dopiero systematyczne badania archeologiczne ustaliły ostatecznie okres funkcjonowania grodu raciąskiego, co powinno doprowadzić do korekty ustaleń historyków, którzy przyjmowali koniec jego egzystencji po pożarze w 1256 r.

Naczelny gród kasztelanii szczycieńskiej nie został do tej pory zbadyany. Dopóki na podstawie tego typu badań nie ustalą się jego chro-

²⁷ Por. L. Leciejewicz, *Z badań nad kształtowaniem się ośrodków grodowych na pograniczu pomorsko-wielkopolskim we wczesnym średniowieczu*, „Slavia Antiqua” 1957—1959, t. VI, s. 137—138, który progresywne badania archeologiczne traktuje jako podstawę do badań nad kształtowaniem się osadnictwa, szczególnie w odniesieniu do obszarów pogranicznych.

²⁸ *Pommerellisches...*, nr 638, s. 562.

²⁹ *Kronika Wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, *Monumenta Poloniae Historica*, Seria Nova, t. VIII, Warszawa 1970, s. 103.

nologii, do tego czasu nie można w sposób bardziej sprecyzowany rozstrzygnąć przedstawionych powyżej hipotez.

Katedra Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Małgorzata Kowalczyk

GRENZEN DER RACIAŹ-KASTELLANEI AUS DEM XIII JAHRHUNDERT IN OSTPOMMERN

Territoriale Struktur von Pommern während des frühen Mittelalters wird von Historikern mit der retrogressive Methode, hauptsächlich in Anlehnung an die aus dem XIII. und XIV. Jahrhundert stammenden toponomastischen Schriftquellen und Ergebnisse der archäologischen Forschungen rekonstruiert. Es wird dabei die Erscheinung der Verbindung kirchlicher Organisation (Pfarren, Dekanate, Diezösen) mit dem territorialen Einteilung der staatlichen Verwaltung in Burbezirke und Kastellaneien, beobachtet. Das Gebiet von Ostpommern umfassten seit dem Ende des XIII. Jahrhunderts 3 Fürstentümer: Gdańsk, Słupsk—Sławno und Świecko (Zeichnung 1). Raciaź—Kastellanei gehörte wahrscheinlich zu Świecko Herzogtum, und in kirchlicher Hinsicht zu pommerschen Teil der des Gniezno—Erzbistum. Die Grenzen der Kastellanei wurden mit Rücksicht auf Spärlichkeit der zeitgenössischen Quellen auf Grund der Angaben von späteren Perioden rekonstruiert. Es wurde bewiesen, (E. Bähr, K. Ślaski), dass sich die Bereiche der Kastellaneikreise teilweise in den aus Deutsche Ordens-Zeiten stammenden Komtureien und Vogtbezirken und auch in den kirchlichen Einteilungen in Pfarren und Dekanate erhalten hatten. Das Gebiet des Tuchola-Dekanates entsprach wahrscheinlich den Verwaltungsgrenzen der ehemaligen Raciaź—Kastellanei. K. Ślaski benutzte zur Rekonstruktion deren Grenzen die Karte des Pfarrenbezirks in der Pommerchen Woiwodschaft des Bytów— und Lebańsk—Bezirktes in der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts (Zeichnung 2). Die südliche Grenze der Kastellanei konnte das Tal des Flusses Kamionka bilden, das gleichzeitig Pommern von Grosspolen getrennt hatte. Die östliche und nordöstliche Grenze bestimmte der Fluss Brda. Die westliche, mit Szczytno—Kastellanei benachbart Grenze wurde von den Grenzdörfern des Tuchola—Dekanates, Zarzecze, Jeziorki, Kłodawa, Krojanty, Nowa Cerkiew, Pawłowo, Granowo, Lichnowy und Nowydwór gezogen (Zeichnung 3). Der Grenzcharakter der Raciaź—Kastellanei weist hin, dass Raciaź selbst die Rolle einer Wachburg erfüllen konnte und mit dieser Funktion die Entstehung der Kastellanei verbunden werden könnte.

Auf Grund der Ausgrabungsforschungen wurde der Anfang und das Ende der Burgfunktionierung in Raciaź festgelegt. Die zugänglichen Schriftquellen bestätigen das Existieren einer Burg und einer Kastellanei in den Jahren 1256—1300. Die Erwähnungen seit dem Jahr 1305 sprechen dagegen nur vom Dorf Raciaź und beziehen sich nur auf eine 5 km von der Burg liegende Siedlung. Die letzte Quellennotiz von der Kastellanei deckt sich zeitlich mit dem Existenzende der Burg, die durch den zweiten Brand (der erste im Jahre 1256 — Verbrennung der Burg von

Grosspolanen) zerstört wurde; das konnte zwischen 1300 und 1305 folgen, denn die Kulturschichten der Burg enthalten keine Materialien, die eindeutig auf die Existenz der Burg im XIV Jahrhundert hinweisen könnten.

Bezüglich der Anfänge deren Funktionierung weist die Analyse der Kulturschichtenanordnung und deren Gehalt auf, dass die Burg höchstwahrscheinlich im zweiten Viertel des XIII. Jahrhunderts entstehen konnte. Erst systematische archäologische Forschungen haben die Funktionierungsperiode der Raciąż—Burg endgültig festgelegt, was zur Korrektur der Festlegungen von Historikern, die das Ende der Burgexistenz nach dem Brand im Jahre 1256 angenommen haben, führen sollte.